

Aruandeid

Baltisaksa sõnaraamat

4. detsembril 2019 esitleti Tartu Ülikoolis baltisaksa sõnaraamatu veebiversiooni (Baltisaksa sõnastik. <https://www.eki.ee/dict/bss/>), mis on valminud Tartu germanistide ning Eesti Keele Instituudi (EKI), Marburgi Herderi instituudi ja Läti Üli-

kooli kolleegide kümne aasta pikkuses koostöös. Sõnaraamatu valmimisloo võib kokku võtta nii: ainult sada aastat ja kolm hoovõttu ning juba ongi olemas midagi, mida võib ka laiemale ringile näidata. Mida kujutab endast baltisaksa keel ja mis on baltisaksa sõnaraamat?

Kuni 1939. aastani Eestis ja Lätis levinud kohaliku, valdavalt suulise kõnekeelena kasutuses olnud baltisaksa keele lähtealuseks oli keskaegne alamsaksa keel

– hansaruumi *lingua franca*. See balti kesk-alamsaksa keel vahetus XVI ja XVII sajandi jooksul erinevate ajalooliste protsesside ja tegurite koosmõjul ülemsaksa keele vastu – esmalt kirjalikus, seejärel ka suulises keekekasutuses,¹ kuigi leidub kirjeldusi alamsaksa keele kasutamisest kodusemas sfääris.² XVIII sajandi jooksul välja kujunenud ülemsaksa keele põhises baltisaksa keelepruugis leidis alamsaksa substraadi kõrval arvukalt eesti, läti ja vene, aga ka nt prantsuse laene, kuna sinne saksa keel ei teinud XIX sajandi lõpul kaasa Saksamaa puristlikku keeleuudendust. Balti provintside eraldas eri ühiskonnaklasse ka keeleline barjäär: koos ja kõrvu eksisteerisid saksa keelt kõnelevad ülemad kihid ja eesti- resp. lätikeelsed alamad kihid. Sinna vahele mahtus mitu erineva koosseisuga keskkihti, näiteks nn kadakad ja väikesakslased. Sotsiaalne positsioon määras keekekasutuse ja vastupidi ning sotsiaalne mobiilsus tõi veel XX sajandi alguses endaga kaasa keelevahetuse. Siiski moodustasid erinevad keelevariandid terviku, mille osadel oli täita oma sotsiaalne ja kultuuriline roll. Siinse saksa keele eripärasid hakati fikseerima juba XVIII sajandil, mil ilmusid esimesed sõnastikud ja käsitlused. Baltisaksa keele uurimislugu on kokku

võetud baltisaksa keele annoteeritud bibliograafias.³

Suurt baltisaksa sõnaraamatut, mis pidi hõlmama kogu varasema uurimistöö ja fikseerima ka (toonast) hetkeseisu, hakati esimest korda koostama pärast Esimest maailmasõda üsna ühekorraga nii Riia ajaloo ja muinasteaduste seltsis (Hermann von Bruiningk, Oskar Masing) kui ka Tartus Õpetatud Eesti Seltsis (Max Vasmer, Wilhelm Wiget). Pärast „titaanide heitlust“ ehk suurt sõnaraamatutüli, mis päädis Bruiningki letaalse infarktiga,⁴ kandus sõnaraamatu tegemise põhirõhk Riiga ning sellest sai eesti juurtega baltisaksa germanisti, professor Oskar Masingu (1874–1947) elutöö. Tasapisi, kuid katkematult põhitöö kõrvalt nokitsedes (Masing oli perekonna elatamiseks korraga ametis nii kooliõpetaja kui ka Riia baltisaksa eräülikooli, Herderi instituudi õppejõuna) sai Masing käsikirja 1939. aastaks, mil nende perekond *Umsiedlung*’i käigus Riist lahkus, enam-vähem trükivalmis. Tema sõnaraamatu kataloog hõlmas sadat tuhandet sõnasedelit. Töö oli kiiremini hakanud edenema 1930. aastate teisel poolel Saksamaalt saadud stipendiumi toel (siis oli seal teadupärast ootamatult süvenenud huvi välissaksa kogukondade eluolu vastu), mis võimaldas koolitööst loobuda ja teha sõnaraamatut vaid professuuri kõrvalt. Nii käsikiri kui ka sedelkataloog hävisid kahjuks 1945. aasta jaanuaris Posenis (tänapäeva Poznańis). Alles jäi vaid jupp käsikirja

¹ Vt nt **D. Lele-Rozentāle**, *Vom Niederdeutschen zum Hochdeutschen: historischer Einblick in die Geschichte des baltischen Deutsch. – I. Balode, D. Lele-Rozentāle, M. von Boetticher, R. Bender*, *Deutsch im Baltikum. Eine annotierte Forschungsbibliographie. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 17.)* Wiesbaden: Harrassowitz, 2016, lk 37–64.

² Kokkuvõtlikke näiteid on selle kohta esitanud **P. Ariste**, *Ein Beitrag zur Frage des Absterbens der niederdeutschen Sprache in Estland. – Rakstu krājums. Veltījums akadēmiķim profesoram Dr. Jānim Endzelīnam viņa 85 dzīves un 65 darba gadu atcerei.* Rīga, 1959, lk 41–44.

³ **I. Balode, D. Lele-Rozentāle, M. von Boetticher, R. Bender**, *Deutsch im Baltikum. Eine annotierte Forschungsbibliographie. (Fremdsprachen in Geschichte und Gegenwart 17.)* Wiesbaden: Harrassowitz, 2016.

⁴ **R. Bender**, *Oskar Masing, der Deutschbaltische Dialektwörterbuch und der Wörterbuchstreit zwischen Riga und Dorpat. – Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum V.* Toim G. Brandt, I. Balode. Stuttgart: Akademischer Verlag Hans-Dieter Heinz, 2006, lk 25–36.

(viies A-tähest), mille Masing jalgsi Nõukogude vägede eest põgenema asudes seljakotis kaasa võttis. Perekond jõudis põgenemisteedekonnal Tüüringisse, mis jäi edaspidi idatsoonini. Pärast Masingu surma õnnestus tema lesel Isa Masingul pääseda Lääne-Saksamaale. Seal andis ta käsikirja Marburgis vastloodud Herderi instituudile, Kesk- ja Ida-Euroopa ajaloo uurimiskeskusele, mille arhiivi ja edaspidi tervet instituuti juhtis Hellmuth Weiss, kelle teened eesti kultuuriloos peaksid olema üldtuntud. Kokkuvõttes peegeldab Masingu saatus kõiki neid pöördelisi sündmusi, mis baltisakslastele XX sajandil osaks said. Oleks võinud juhtuda, et sõnaraamatu tegemist poleks alustatudki või oleks seda teinud keegi teine: kui Masingu abikaasa poleks 1919. aastal Riias bolševike terrori ajal ilmutanud suurt tarmukust ning altkäemaksu varal oma abikaasat punaste vanglast vabaks ostnud, olnuks võimalik ka teine stsenaarium. Ta oma vend ja teise venna poeg jäid lootma advokaadile ja õiglusele ning leidsid ühes teiste vangistatud baltisakslastega oma otsa Biķernieku metsa massihauas.

Aja edenedes alustati 1950. aastatel Lääne-Saksamaal sõja käigus hävinud saksa murdesõnaraamatute, sh baltisaksa sõnaraamatu taastamist. Üheks tagantõukajaks oli Isa Masingu sugulane, tuntud baltisaksa ajaloolane Reinhard Witt-ram, kes tegi seda muu hulgas Balti Ajaloo Komisjoni ülesandel. Tööga alustati 1958. aastal ja esialgu tegeles baltisaksa sõnaraamatuga Marburgis asuvas murdeuurimiskeskuses (Forschungszentrum Deutscher Sprachatlas) saksa dialektoloogiaguru Walther Mitzka (1888–1976), kes Esimese maailmasõja ajal Baltikumis käinuna oli avaldanud baltisaksa keele käsitluse⁵ ning oli osava, iga võimu ajal

ametis püsinud administraatorina toetanud Oskar Masingut 1930. aastatel Saksa- maalt stipendiumi saamisel. Mitzkale leiti abiliseks 1935. aastal Riias sündinud noor germanist Alfred Schönfeldt, kellest sai lõpuks – kui Mitzka põhihuvi Sileesia sõnaraamatule kandus – baltisaksa sõnaraamatu ainukoostaja. Schönfeldti juhtimisel töötati läbi olemasolevad materjalid, sedeldati ilukirjandust, vähemal määral ajakirjandust (allikaid kokku ca 400). Väga oluline osa materjalist tuli Lääne-Saksamaal elavate baltisaksa informantide käest (üle 700 isiku). Neile saadeti kokku 12 erinevat küsitluskava, millele vastamise kõrval saatsid nad ka rohkelt vabas vormis kaastööd. Ebapopulaarse uurimisteedena jäi sõnaraamat esialgse rahastuse lõppedes 1960. aastatel Schönfeldti n-ö hobiks, millega ta tegeles esmalt Marburgis ja seejärel Kielis professuuri kõrvalt.

Tartu Ülikoolis alustati baltisaksa sõnaraamatu koostamist 2009. aastal – nüüd juba baltisaksa-saksa-eesti-läti sõnaraamatuna. Ajendiks sai õnnelik juhus 2001. aastal, mil Reet Bender leidis Masingu käsikirja säilinud osa – tollesama 1945. aastal seljakotis kaasavõetu. Ja mitte Herderi instituudi arhiivist, kus see oli küll arvel, kuid kadunuks peetud, vaid instituudi raamatukogust. Veel teistegi juhuste tulemusena andis Schönfeldt 2005. aastal oma väga mahuka sõnaraamatuarhiivi (sh 40 kartoteegikasti enam kui 65 000 sõnasedeliga) üle Herderi instituudi arhiivile. Sellele lisandusid sugulastelt pärit Masingu perekonna materjalid. Masingu ning sõnaraamatu lugu kajastab Reet Benderi doktoritöö⁶ ja selle loogiline jätk oligi

Studien über G. Wenkers Sprachatlas 17.)
Marburg: Elwert, 1923.

⁶ **R. Bender**, Oskar Masing und die Geschichte des Deutschbaltischen Wörterbuches. (Dissertationes philologiae germanicae Universitatis Tartuensis 6.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009; **R. Bender**, Oskar Masing ja Baltisaksa

⁵ **W. Mitzka**, Studien zum baltischen Deutsch. (Deutsche Dialektgeographie. Berichte und

sõnaraamatu tegemisele asumine. Lootust andis ka vahepealne tehnoloogia areng ning hea koostöö Eesti Keele Instituudiga, kelle sõnastikusüsteemis EELex sõnaraamatut toimetama asuti. Rahalist tuge saadi Tartu Ülikooli baasfinantseeringust ning riiklikust programmist „Eesti keel ja kultuurimälu”. Praeguseks on baltisaksa sõnastikus EKI sõnastike veebilehel kättesaadav kogu Schönfeldti kartoteegikastide sisu – vormistatuna enam kui 40 000 artikliks. Alustatud on eesti- ja lätikeelsete vastete lisamist ja artiklite toimetamist. Veebiversiooni koostamisel on peale siinkirjutajate töö eri faasides ja eri ülesannetes kaasa löönud mitmed abilised: ettevalmistavas tehnilises faasis Piret Rääbus, Olga Martis ja Kaari Antzon Tartu Ülikoolist, EELexi andmebaasi loomisel Ülle Viks, Indrek Hein ja Ain Teesalu Eesti Keele Instituudist. Suurepärase on olnud koostöö Peter Wörsteri ja Dorothee Goezega Herderi instituudi arhiivist. Läti vastete lisamiseks on töösse kaasatud Ineta Balode ja Dzintra Lele-Rozentāle Läti Ülikoolist.

Sõnaraamatu sedelkartoteegis on 30 kastis märksõnad järjestatud alfaabetseliselt, kaheksas kastis mõisterühmade järgi: mündid, mõõdud; taimed, sh eraldi lina, kanep; loomad; anumad, kogumid; küpsetamine; söök; sõidukid, jaht, põllumajandus; riietus. Kahte ülejäänud kasti on koondatud sedelid pärisnimede ja idioomidega, märkmetega foneetiliste ja grammatiliste iseärasuste kohta, samuti sõnadega, mille seos baltisaksa sõnavaraga on küll registreeritud, kuid täpsemalt määratlemata. Enamik olulisi mõistevälju on teemakastides esindatud, kuid puudub eraldi jaotus õigus- ja haldusmõistetest. Seda lünka on püütud täita, millest annab tunnistust kolmesaja Balti provintsiaal-

seadustikust ja Balti eraseadustikust pärit märksõna kohta sedeldatud info. Lisaks on 700 märksõna kohta kirjeid ajaloolise saksa õigussõnaraamatu esimestest köidetest (*A – Geleitleute*). Selle töö jätkamine oleks eelkõige (õigus)ajaloolaste huvides. Kuivõrd andmebaasis ei ole eraldi mõistepõhist jaotust, on toimetamisel lisatud temaatiliselt süstematiseeritud sedelite põhjal arvukalt viiteid ülem- ja alammõistetele, sünonüümidele, antonüümidele, samuti koostatud ülevaateartikleid mitmesugustest mõisteväljadest (nt mängudest) või keelenähtustest (nt hüüdsõnadest, kõnetlusvormidest).⁷ See aitab kiiresti leida infot nii keeleliste kui ka kultuuriliste iseärasuste kohta. Saksakeelsete sõnade kõrval sisaldab sõnaraamat tsitaatsõnu eesti, läti ja vene keelest ning püsiväljendeid (nendegi hulgas leidub algkujul laenatud väljendeid, nt *jõnni pärast, magus jutt, oma inimene, Tont teab*). Kirjalikes allikates ja küsitluslehtedel võib paljusid sõnu kohata erineval kujul. Need on sõnaraamatus leitavad koos viitega põhivariandile, mille juures on täisartikkel.

Iga sõnartikkel koosneb järgmistest andmeplokkidest:

- a) märksõna, selle erinevad kirjaviisid, grammatilised andmed;
- b) etümoloogia;
- c) kasutuspiirkond ja -aeg;
- d) sisu: tähendus(ed), stiili- ja valdkonnamärgendid, vaste(d) saksa kirjakeeles, eesti ja läti tõlkevasted ja/või selgitused kasutuse kohta; kasutusnäited;
- e) viited sünonüümidele, antonüümidele, ülem- ja alammõistetele, tuletusalusele;
- f) püsiväljendid koos seletustega;

⁷ Töö põhimõtete kohta vt **A. Arnold**, *Deutschbaltisches Wörterbuch – aufgewacht aus dem Dornröschenschlaf? – Bridging Languages and Cultures. Linguistics, Translation Studies and Intercultural Communication*. Toim G. Dreijers, A. Dubova, J. Veckrācis. Berlin: Frank & Timme. Verlag für wissenschaftliche Literatur, 2019, lk 95–112.

sõnaraamat. – Õpetatud Eesti Seltsi aasta-raamat 2008. Tartu: ÕES, 2009, lk 127–143.

g) kirjalikud allikad ja informantide andmed.

Veebisõnaraamatust on lihtsate pärin-gute abil võimalik leida kiiresti baltisaksa keeles kasutusel olnud laensõnu, teatava stiilivarjundiga sõnu, mõne valdkonna oskussõnu, samuti erialaslängi või teata-vasse allkeelde (nt üliõpilaskeelde) kuulu-vaid väljendeid. Komplekspäringud või-maldavad kasutajatel saada vastuseid ka spetsiifilistele küsimustele sõnade struk-tuuri, tähenduse ning eri autorite vasta-vate käsitluste kohta. Veelgi sisukamate ja tulemuslikumate päringute tegemise või-malus eeldab muidugi sisestatud materjali lõplikku toimetamist, st vajaliku informatsiooni paigutamist alliktekstidest andme-baasi õigetesse lahtritesse ning tõlkevastete ja viidete lisamist. Tulevikus on võimalik sõnastikku lisada ka sedelite pildifaile ja hääldusnäiteid.

Loodetavasti saab see mitmekeelne sõnaraamat, sajand tagasi alustatud töö, mis tänamatul kombel oli jäänud pooleli, lähiaastatel ka kaante vahele. Kui balti-sakslastel oli sõnaraamat mõeldud saksa-keelse ettevõtmisena omaks tarbeks, siis eesti ja läti keele lisamisel pakub sõnaraa-mat hindamatut andmestikku Eesti ja Läti ajaloolise keelesituatsiooni, kultuuriloo ning sellega põimunud baltisaksa sõna-vara ja folkloori kohta, võimaldades sisse-vaadet rahvastevahelistesse suhetesse ning

ülevaadet keele- ja kultuurilaenudest.⁸ See kõik kõnetab meid ka tänapäeval, aidates mõista paljude sõnade, tavade ja folkloor-sete ilmingute senitundmatut või unusta-tud tausta. Baltisaksa sõnaraamat on kor-raga nii monument Baltimaade keele- ja kultuuriajaloole kui ka suurt praktilist väärtust omav abivahend väga erinevate erialade esindajatele. Sõnaraamat täidab olulise lünga Eesti ja eesti keele, kultuuri- ja argiajaloo ning folkloori uurimises. Kuivõrd praeguseks ollakse sõjaeelsest eesti-saksa rivaliteedist ja nõukogude-aegsest marksistliku klassivõitluse kont-septsioonist jõutud arusaamise juurde, et tänapäevaks elavast praktikast kadunud baltisaksa kultuur moodustab orgaanilise, kuigi unustatud osa eesti kultuurist, lisab sõnaraamat kahtlemata oma panuse ka rahvusteadustesse. Seda võib vaadelda kui võtit pääsemaks täielikumalt ligi omaenda kultuurile ja selle kujunemisloole.

ANNE AROLD, REET BENDER

⁸ Vt nt **R. Bender**, Mäng ja mälu: baltisaksa mälupaigad Otto von Pirangi kaardimängus „Baltisches Heimatquartett”. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2017. Tartu: ÕES, 2018, lk 44–81; **R. Bender**, Baltisaksa lastemängudest ja liisulugemissalmidest Alfred Schönfeldti sõnaraamatuarhiivi näitel. – Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2018. Tartu: ÕES, 2019, lk 71–117.